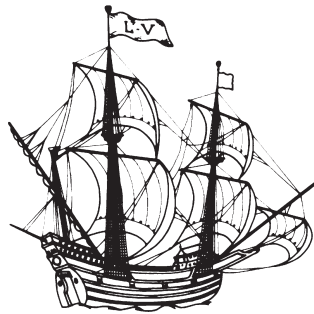

WERKEN UITGEGEVEN DOOR
DE LINSCHOTEN-VEREENIGING
CVIII

Suiker, verfhout & tabak

Het Braziliaanse handboek van
Johannes de Laet, 1637

BEZORGD EN INGELEID DOOR
B.N. TEENSMA

ZUTPHEN
WALBURG PERS
2009

© 2009 B.N. Teensma/Linschoten Vereeniging, p/a Uitgeversmaatschappij
Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Afbeelding stofomslag voorzijde: Het eiland Itamaracá. Schilderij van Frans
Post 1637, Mauritshuis, Den Haag

Afbeelding stofomslag achterzijde: [SVP INVULLEN]

Commissie van Toezicht: Dr. Maurits Ebben, Dr. Henk den Heijer en Dr. Wim
Klooster

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvou-
digd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar ge-
maakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door
fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schrift-
telijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van
artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals
gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet
1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen
aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het
overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en
andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de
uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen
te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt
verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Vormgeving stofomslag: Studio TINT, Den Haag

Vormgeving binnenwerk: Zijwit, Rotterdam

ISBN 978.90.5730.584.9

NUR 6881691

INHOUD

WOORD VOORAF	7
INLEIDING	11
Johannes de Laet (1581-1649): geen fictie maar feiten	12
Beeldvorming over Brazilië in de Republiek omstreeks 1637	20
Informanten over Brazilië	23
Militaire adviezen en projecten voor Johan Maurits	32
Economische adviezen en projecten voor Johan Maurits	39
VERANTWOORDING	49
HET BRAZILIAANSE HANDBOEK VAN JOHANNES DE LAET, 1637	53
GLOSSARIUM	169
SUMMARY	173
LIJST VAN GERAADPLEEGDE BRONNEN EN LITERATUUR	177
LIJST VAN AFBEELDINGEN	181
REGISTER OP PERSOONS- EN SCHEEPSNAMEN	183
REGISTER OP GEOGRAFISCHE NAMEN	185

WOORD VOORAF

De verovering van overzees gebied vergt voorafgaande informatie: economische, geografische, hydrografische, demografische en strategische. De Verenigde Oost-Indische Compagnie (voc) beschikte in Amsterdam over een cartografisch instituut, met sinds 1619 een filiaal in Batavia, waar alle binnenkomende geo- en hydrografische gegevens over het octrooigebied gebruikt werden voor perfectieering van bestaande paskaarten, en voor het opstellen van begeleidende koersbeschrijvingen. De chef van het Amsterdamse instituut was de oppercartograaf - hoofdkaartenmaker Hessel Gerritsz (circa 1580-1632). Zodra de West-Indische Compagnie (wic) in 1621 was opgericht, benoemde ook zij hem tot haar hoofdkaartenmaker. Aan de vooravond van de verovering van een bruggenhoofd op de kust van Pernambuco liet de wic hem een reis langs de Braziliaanse kust en de Caribische eilanden maken. Uit de toen geregistreerde feiten, en uit gegevens die hij in voorgaande jaren al over Brazilië en omliggende gebieden verzameld had, stelde Hessel Gerritsz in 1629 enkele routeboeken samen, die de commandanten van het leger en de vloot inlichtingen verschafte over het te veroveren gebied. In navolging van de voc stichtte ook de wic in 1630 een cartografisch filiaal in de hoofdstad van haar octrooigebied: Recife.

De door Hessel Gerritsz in 1629 samengestelde Braziliaanse routeboeken of 'roteiros' zijn vermoedelijk niet allemaal bewaard gebleven. Het is duidelijk dat er een over de Allerheiligenbaai mankeert. De tegenwoordig bekende manuscripten bevinden zich in de Nationale Bibliotheek van Brazilië in Rio de Janeiro, in het Nationaal Archief in Den Haag, en in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Met elkaar geven zij beschrijvingen van archipels die men op de heen- en terugreis passeerde: de Kaapverdische en de Caribische eilanden; verder van de Braziliaanse kustsegmenten in het noordoosten (Pernambuco en omliggende gewesten) en in het noorden (Ceará en Maranhão); van het stratenplan van de Portugese hoofdstad van Pernambuco, Olinda; en van de strategisch gelegen eilandjes Fernando de Noronha en Santo Aleixo.

Sinds 1622 was de in Leiden woonachtige theoloog, handelaar en historieschrijver Johannes de Laet (1581-1649) directeur van de wic.

In 1625 had hij uit Spaanse, Portugese en Engelse bronnen een in het Nederlands vertaalde bloemlezing gepubliceerd onder de titel *Nieuwe Wereldt ofte Beschrijvinghe van West-Indië*, waarvan in 1630 een tweede druk uitkwam. Bij de samenstelling van dat werk had hij in Amsterdam geregeld de hoofdkaartenmaker van de WIC geconsulteerd. Hij heeft hem daar zien werken aan bovenvermelde Braziliaanse routeboeken uit 1628-1629. Gerritsz haalde de daar geregistreerde gegevens voor een groot deel uit de journalen die de kooplieden, schippers en stuurlieden van de Compagnie verplicht waren bij te houden, en na terugkeer bij het cartografisch instituut in te leveren. Na de dood van Gerritsz in 1632 voelde De Laet zich geroepen diens werk voort te zetten; het resulteerde in zijn handgeschreven routeboek uit 1637: *Beschrijvinge van de custen van Brasil en verder zuidelijk tot Rio de la Plata*, dat zich tegenwoordig in de John Carter Brown Library in Providence bevindt.

Bij Johannes de Laet ben ik via een omweg langs Hessel Gerritsz terecht gekomen. In een gids van Nederlandse bronnen voor de geschiedenis van Latijns Amerika had ik een verwijzing naar handschrift 75 E 72 in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag gevonden: "Description of various locations in Brazil, first half of the 17th century, 1 volume".¹ Uit nieuwsgierigheid vroeg ik dat handschrift op 14 februari 2002 ter inzage: 32 bladzijden, Nederlandse tekst, anoniem, zonder titel, met gedetailleerde beschrijvingen van het stratenplan van de hoofdstad van Pernambuco, Olinda; en van de kust van noord-oostelijk Brazilië. Ik bestelde een fotokopie, begon de inhoud te bestuderen, en consulteerde mijn vrienden Ernst van den Boogaart uit Amsterdam, en de toenmalige conservator cartografie van de Leidse Universiteitsbibliotheek, Dick de Vries. Zij vulden mijn kennis aan: het manuscript moest vermoedelijk aan de Amsterdamse hoofdkaartenmaker Hessel Gerritsz worden toegeschreven, van wie zich een Braziliaanse leeskaart uit 1629 in de Nationale Bibliotheek van Brazilië bevond, en waarvan de tekst in 1907 in een Franse vertaling van E.J. Bondam gepubliceerd was.² Voorts dat de Utrechtse hoogleraar historische cartografie, Günter Schilder, een fotokopie van dat handschrift bezat, en dat Kees Zandvliet in zijn proefschrift uit 1998 behartenswaardige details over deze materie geschreven had.³ In juni 2002 stond Günter Schilder mij zijn fotokopie van Hessel Gerritsz' Braziliaanse leeskaart in Rio de Janeiro in bruikleen af, maar onder voorbehoud dat ik mij later ook aan de bestudering van zijn fotokopie van de Braziliaanse leeskaart uit 1637 van Johannes de Laet in de John Carter Brown Library (JCBL) in Providence zou wijden.⁴

Dat moment brak aan in de herfst van 2003, toen ik Günter Schilders fotokopie van de Braziliaanse leeskaart uit 1637 van Johannes de Laet in bruikleen kreeg. Günter Schilder ben ik over-

grote dank verschuldigd voor zijn onvoorwaardelijke bereidheid om aan een hem volstrekt onbekende meneer uit Leiden de kopieën van zijn in moeizaam speurwerk opgespoorde buitenlandse wtc-leskaarten af te staan.

Omdat de kwaliteit van die inmiddels bejaarde kopie van het Providence-manuscript van De Laets leeskaart uit 1637 hier en daar te wensen overliet, verzond ik in september 2003 een brief naar dr. Norman Fiering, directeur-bibliothecaris van de JCBL, met het verzoek een scherpere afdruk ervan te krijgen. Hij antwoordde geestdriftig over mijn voornemen het handschrift uit te geven, en zond nog voor het eind van het jaar een fonkelnieuwe cd-rom van de tekst. Ook gaf hij zijn curator Westerse boeken, dr. Dennis C. Landis, opdracht mij hun codicologische beschrijving van het manuscript toe te sturen. Bovendien gaf hij mij het advies een studiebeurs van enkele maanden aan zijn Bibliotheek aan te vragen. Die werd mij daadwerkelijk voor de periode februari-april 2007 toegekend. En dus ben ik ook de JCBL te Providence de grootst denkbare waardering schuldig.

De bezorger van een historische tekst moet zijn bron afschrijven, annoteren, en van een inleiding voorzien; bovendien moet hij die bestanden vertalen als hij ze ook in een andere taal wil uitbrengen. Daarnaast moet hij uitgevers vinden. Aldus begint een langdurig samenspel tussen verschillende deelnemers in wisselende opstellingen. Ik zal er spaarzaam over berichten.

Voor de Portugeestalige uitgave vond ik in april 2004 KAPA EDITORIAL uit Petrópolis, Rio de Janeiro, bereid. In 2005 verwierven zij subsidiefondsen van respectievelijk de John Carter Brown Library in Providence en de Banco do Nordeste in Fortaleza. In 2006 werd de kopij tot een rijk geïllustreerd boek verwerkt, dat op 24 april 2007 in Providence, en op 21 juni 2007 in Recife gelanceerd werd. Voor de rimpelloze vriendschappelijke samenwerking tijdens dat proces betuig ik Cristina Ferrão en José Paulo Monteiro Soares, directeuren van KAPA EDITORIAL, mijn hartelijke dank. Zo ook aan de subsidieverstrekkers, bij name Norman Fiering van de JCBL, en Roberto Smith van de Banco do Nordeste.

Voor de Nederlandstalige uitgave vond ik in september 2004 de Linschoten-Vereeniging onder voorbehoud, en in juni 2005 definitief bereid. Inmiddels hebben Nelly Akveld-Dumoulin en Henk den Heijer alle tekstbestanden gedigitaliseerd en aan de nieuwe richtlijnen van tekstbezorging van de Linschoten-Vereeniging aangepast. Na het persklaar maken van de kopij kon het werk begin 2009 aan de Walburg Pers worden overhandigd die er een fraai boek van heeft gemaakt. Aan het bestuur van de Linschoten-Vereeniging, en aan de leden van de Commissie van Toezicht: Maurits Ebben, Henk den Heijer en Wim Klooster, betuig ik eveneens mijn warme dank. Het

spreekt vanzelf dat een oprechte dankbetuiging aan onze onvolprezen, deskundige en steeds hulpvaardige Leidse Universiteitsbibliotheek hier niet mag ontbreken. De tekstbezorger van een boek in de reeks Werken Uitgegeven door de Linschoten-Vereeniging bij de Walburg Pers in Zutphen doet ervaringen op die vergelijkbaar zijn met het savoureren van een vakkundig geserveerde bokaal voorname champagne.

B.N. Teensma

- 1 Roessingh, *Guide*, 165.
- 2 Gerritsz, 'Journaux', 98-179.
- 3 Zandvliet, *Mapping*, 191 en 291 noot 24.
- 4 Van de Braziliaanse leeskaart van Hessel Gerritsz uit 1629 maakte ik zowel in het Nederlands als in het Portugees een geannoteerd afschrift met een inleiding onder de titel 'De dageraad van Nederlands Brazilië, oftewel het Rio-manuscript van Hessel Gerritsz uit 1629 als leidraad voor Nederlandse commandanten in Brazilië'. Tot een Braziliaanse uitgave is het door haperende belangstelling der lokale sponsors echter nog niet gekomen. Maar in Pernambuco werd het historische belang van dit onbekende inlichtingenrapport van de WIC aan de vooravond van de Nederlandse invasie in februari 1630 onmiddellijk ingezien. De Pernambucaanse historicus Marcos Galindo regelde prompt voor oktober 2002 een symposium in Olinda, waarvoor het gemeentebestuur mij een vliegticket aanbod. In het Portugees mocht ik daar een voordracht houden over 'Plattegrond en plaatsnaamkunde van Olinda volgens een veronachtzaamd Nederlands document uit 1629'. De tekst daarvan zou enkele jaren later onder de titel 'Descrição da costa do Brasil na região de Pernambuco' verschijnen in de bundel Galindo, *Viver*, 175-224.

INLEIDING

In april 1621 was het Twaalfjarig Bestand verlopen en kon de Republiek der Verenigde Provinciën haar strijd tegen Spanje en het aan Spanje onderworpen Portugal hervatten. Op 3 juni 1621 werd de wic opgericht met het doel in Afrika en West-Indië kaapvaart, kolonisatie en koophandel te bedrijven. De Hollanders hadden daarbij vooral belangstelling voor de winstgevende Braziliaanse producten suiker, brazielhout en tabak. Op 10 mei 1624 veroverde de wic Salvador aan de Allerheiligenbaai, maar al op 30 april 1625 werd de stad door een Spaans-Portugese vloot heroverd. Haar eerste Zuid-Amerikaanse kolonisatiepoging was daarmee mislukt. Zij had de Compagnie handenvol geld gekost. Maar haar geschokte financiële positie werd in september 1628 door Piet Heyn's verovering van de Spaanse zilvervloot hersteld. Opnieuw kon men een grote invasievloot in gereedheid brengen. Die slaagde er medio februari 1630 in Recife en Olinda op de kust van het gewest Pernambuco te bezetten. Deze nieuwe Nederlandse kolonie aan de noordoostkust van Brazilië zou tot eind januari 1654 blijven bestaan.

Ter voorbereiding van de oorlogsvloot en het invasieleger hadden alle intendancediensten van de wic zich grote inspanningen moeten getroosten. Dat gold niet in het minst voor het cartografisch bureau, dat ervoor moest zorgen dat de schepen van goede navigatiemiddelen en bijgewerkte kaarten werden voorzien. Behalve voor kaarten zorgde die instelling ook voor de samenstelling van handgeschreven 'roteiros': leeskaarten of routeboeken. Zij waren bestemd om de legeren vlootcommandanten over het doelgebied van de operatie voor te lichten, en zij bevatten dus noodzakelijkerwijs een beschrijving van het Pernambucaanse kustgebied. In één ervan bevindt zich een uitvoerige bespreking van het stratenplan van de hoofdstad Olinda. En voor eventualiteiten tijdens de heen- of terugreis bevatten sommige ook beschrijvingen van de Caribische eilanden, het eiland Fernando de Noronha, en de Kaapverdische archipel. Voor dat op de verovering gerichte inlichtingenwerk was, zoals vermeld, de hoofdkaartenmaker Hessel Gerritsz verantwoordelijk geweest. Voor het aan de consolidatie, uitbreiding en exploitatie van de nieuwverworven Braziliaanse kolonie gewijde inlichtingenwerk heeft de wic-bewindhebber Johannes

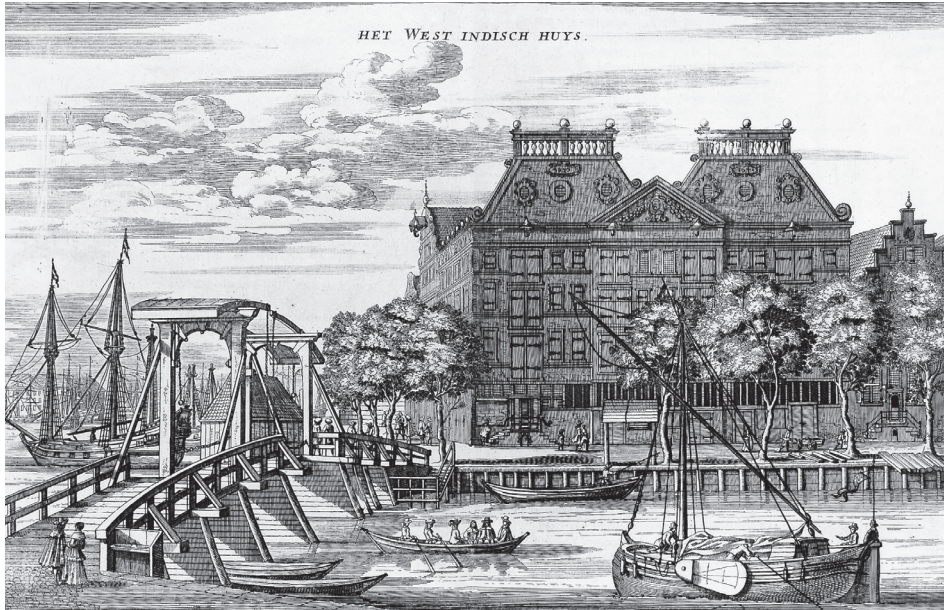
de Laet gezorgd. Hij deed dat door in 1636 een systematisch ingerichte handgeschreven bloemlezing van militaire, economische, politieke en topografische gegevens over de regio samen te stellen uit in het West-Indisch Huis te Amsterdam aanwezige recente archivalia. Vanwege de vertrouwelijke aard der verstrekte informatie is dat boekje in de zeventiende eeuw vermoedelijk nooit in druk verschenen. Uiteraard lag het in de stilzwijgende bedoeling der Heren Negentien dat het koloniale opperbestuur in Pernambuco zich door de inhoud ervan tot adequaat beleid zou laten inspireren. Om het belang van dit inlichtingenrapport op zijn juiste waarde te kunnen schatten is het noodzakelijk enige aandacht aan de erin behandelde onderwerpen, de koloniale ideologie van het tijdsgewricht, en de persoon van de samensteller te schenken.

Johannes de Laet (1581-1649): geen fictie maar feiten

Van Johannes de Laet bestaat een door Jan Gerritsz van Bronckhorst in 1642 geëtsd portret. Hij wordt daar als zestigjarige in deftige kledij, gegroefd gelaat, welwillende oogopslag en volle baard voor een boekenkast afgebeeld. Kan dat portret ons iets over hem vertellen? In 1642 woonde hij al 32 jaar in een statig huis aan het Rapenburg te Leiden; hij was weduwnaar na een kinderloos gebleven eerste huwelijk dat van 1604 tot 1607 geduurd had; in 1608 was hij voor de tweede keer getrouwd en in 1633 opnieuw weduwnaar geworden; uit dat tweede huwelijk van vijftien jaar waren twaalf kinderen geboren, waarvan er inmiddels vier waren gestorven: Daniel van 14 maanden in oktober 1628, Elisabeth van een half jaar in april 1630, en de dochters Maria en Catharina van ruim dertig in mei 1642.¹

Uit verschillende bronnen is meer over hem bekend. Eind 1581 was hij als kind van een gefortuneerde lakenhandelaar in Antwerpen geboren; zijn gereformeerde ouders waren in 1585 na de val van Antwerpen naar de Noordelijke Nederlanden gevlucht; van 1597 tot 1599 had hij in Leiden filosofie gestudeerd; van 1603 tot 1607 had hij in Londen gewoond om de praktijk van de wolhandel te leren kennen; in september 1606 was zijn vader overleden; in 1607 had hij een achtste part in een schip dat naar West-Indië voer besproken; en in 1610 had hij zich in Leiden gevestigd. Hij was toen koopman en aandeelhouder van de voc. In 1618 en 1619 had hij als lid van de Leidse kerkenraad aan de Dordtse Synode deelgenomen. Tot 1621 had hij zich hoofdzakelijk met handel en godsdienstige zaken beziggehouden.²

Niet het portret maar zijn latere carrière toont aan dat Johannes de Laet behalve welwillend, deftig en bebaard ook rechtlijnig, degelijk en belezen was. Als zakenman was hij administratief en boekhoud-

1. Het West-Indisch Huis te Amsterdam.

Gravure in T. van Domselaer, *Beschryvinge van Amsterdam* (Amsterdam 1655). Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

kundig goed onderlegd, en hij beschikte over ruime economische bestuurservaring. Als auteur was hij didactisch, systematisch, nauwkeurig en productief. Bij voorkeur schreef hij over zijn persoonlijke aandachtsgebieden: geschiedenis, geografie, etnologie en natuurlijke historie van Zuid-Amerika. Misschien was hij streng en een beetje saai als echtgenoot en vader, maar daar zijn ons geen nadere gegevens over bekend.

Na het verstrijken van het Twaalfjarig Bestand in 1621 werd in Nederland de West-Indische Compagnie opgericht, met het doel de belangen van de Habsburgse monarchie in de Zuid-Atlantische regio aan te tasten, kaapvaart te ondernemen, handel te drijven, koloniën te stichten, suikerplantages over te nemen, en verfhout en andere tropische producten te exporteren. De Laet had van jongs af veel belangstelling voor West-Indië gehad: “Ik hadde al voor vele jaren wt een sonderlinghen lust bijeenvergadert alles ’t ghene bij diversche natiën in druck was wtghegheven van de landen van West-Indiën; oock eenighe geschreven journalen van eenighe stierlieden van onse natie; ende daerwt seeckere korte aenteekeninghen getrocken”.³ Als vermogend koopman deed hij daarom een aanzienlijke investering in de nieuw opgerichte maatschappij, waardoor hij in oktober 1622 tot lid van de uit negentien personen bestaande directie werd benoemd. Voortaan kon hij zich directeur of bewindhebber van de Geoctrooieerde West-Indische Compagnie noemen. De rest van zijn leven tot aan zijn dood in december 1649 zou hij zich met het bestuur van die maatschappij, en met de bestudering van vooral de Braziliaanse economie, geografie, etnografie en natuurlijke historie bezighouden. Van die activiteiten getuigen zijn publicaties en geschriften, en de vele boeken over Amerika in zijn in 1650 postuum geveilde bibliotheek, waarvan de verkoopcatalogus bewaard is gebleven.⁴

In het artikel ‘The Library of Johannes de Laet’ vindt men een zorgvuldige analyse van die boekery.⁵ Hoftijzer vestigt de aandacht op haar internationale karakter, met theologie, filosofie, klassieke auteurs, natuurlijke historie, geschiedenis en geografie als zwaartepunten, maar geringe belangstelling voor de schone letteren. Omdat De Laet als directeur van de WIC zowel professioneel als commercieel grote belangstelling koesterde voor de Nieuwe Wereld, vindt men hier veel reisverslagen en geografische beschrijvingen van de genoemde regio. Hun auteurs zijn dan ook vaak als bron te vinden in zijn eigen werken als *Navigatiën naar West-Indië*, *Nieuwe Wereldt* en *Iaerlijk Verhael*, waarin men namen aantreft als José de Acosta, Bartolomé Leonardo de Argensola, Thomas Cavendish, Manuel de Figueiredo, Richard Hakluyt, Antonio de Herrera, Francisco López de Gómara, Olivier van Noort, Dierick Ruyters en Robert Thomson. Hoftijzer prijst De Laet om zijn zorgvuldige bronvermelding en om het belang dat hij aan

praktische kennis en proefondervindelijke ervaring hechte.

Appendix V van J.A.F. Bekkers' uitgave van de brieven van de Londenaar John Morris aan Johannes de Laet bevat een lijst van De Laets handschriften en gedrukte werken, en vermoedelijk staan die titels uitgebreider en nauwkeuriger vermeld in de De Laet-bibliografie uit 1986 van W.J. Cameron.⁶ Omdat de nu gepresenteerde uitgave van de Linschoten-Vereeniging in hoofdzaak aan De Laets Zuid-Amerikaanse activiteiten gewijd is, besteden wij in het onderstaande relaas geen aandacht aan alle andere door hem behandelde onderwerpen als archeologie, filologie, theologie en geschiedenis. Aan Zuid-Amerikaanse en vooral Braziliaanse thema's blijft dan nog een respectabel aantal titels over.⁷

Het *Iaerlijck Verhael* behandelt de geschiedenis van de WIC tot en met het jaar 1636. In de herfst van 1644 verscheen dat boek in druk. Tussen 1637 en medio 1644 lag de regeerperiode van Johan Maurits van Nassau, die niet door Johannes de Laet, maar door Caspar Barlaeus in *Rerum per octennium in Brasilia* in 1647 beschreven werd.⁸ Het is op zijn zachtst gezegd opvallend dat niet de realistische koopman-historicus De Laet, maar de pluimstrijkende latinist-academicus Barlaeus die taak verricht heeft. Zou dat op instigatie van Johan Maurits aldus gearrangeerd zijn? Het is bekend dat de ex-gouverneur en de Heren Negentien niet altijd met elkaar harmonieerden, en dat er enkele smetjes aan het bestuurlijke blazoen van de graaf gekleefd hebben. Ik veronderstel daarom dat Johan Maurits, ter vermindering van hem onwelgevallige kritiek, de beschrijving van zijn Braziliaanse ambtsperiode aan Barlaeus heeft toevertrouwd. Hetgeen jammer is, omdat Barlaeus weliswaar als deftiger latinist, maar ook als minder begaafd historicus gekwalificeerd dient te worden.

De *Nieuwe Wereldt* had tot doel de directeuren van de WIC commerciële, geografische en natuurhistorische voorlichting over hun oortrooigebied te geven, en het *Iaerlijck Verhael* om in een reeks jaarverslagen de territoriale groei van de Compagnie te schetsen; bovendien verschaftte het boek aan het eind grafische overzichten van de rendementen uit opgebrachte schepen en geïmporteerde goederen die met elkaar de ongehoorde som van 118.000.000 gulden bedragen.⁹ De genoemde werken hadden dus de didactische pretentie van zowel leer-, jaar- als kasboek om zakelijk en beknopt alle gewenste informatie over het wingewest te verschaffen. Daardoor bewees de Compagnie dat zij ook nog een uiterst waardevolle strategische en economische bijdrage aan de strijd van de Republiek tegen de Habsburgse monarchie leverde, en zich in staat achtte dat te blijven doen. Benjamin Schmidt karakteriseerde de *Nieuwe Wereldt* als "an impressively encyclopedic study of the New World that informed merchants and specialists alike on the history, geography and commerce of America".¹⁰

Ook het routeboek *Beschrijvinge van de custen van Brasil* uit 1637 diende een bij uitstek informatief doel, namelijk om de pas benoemde gouverneur van Nederlands-Brazilië voor te lichten over zijn ambtsgebied, en de mogelijkheden om het verder uit te breiden.¹¹ Enkele van die door De Laet samengestelde, vertaalde en gepubliceerde werken hebben in Zuid-Amerika de aandacht getrokken. Een aantal daarvan is in vertalingen en studies verschenen.¹²

Tussen 1627 en 1642 was De Laet als auteur en als redacteur actief bij de uitgave van de reeks *Elseviers Republieken* betrokken. In 1625 had de firma Elsevier zijn aan Amerika gewijde deel *Nieuwe Wereldt* uitgegeven, en daarna achtte zij de tijd rijp voor een reeks beknopte deeltjes in klein formaat met in het Latijn gestelde beschrijvingen van landen in Europa, Azië en Afrika. Stuk voor stuk waren dat systematisch opgebouwde, veelal gebloemleesde boekjes met essentiële gegevens over een bepaald land.¹³ In hun opzet doen zij denken aan het in de vijftiende en zestiende eeuw door de Portugezen en Spanjaarden tijdens hun ontdekkingsreizen ontwikkelde roteiro-genre, waarvan het Nederlandse publiek voor het eerst dankzij het in 1596 door Jan Huygen van Linschoten bij de Amsterdamse uitgever Cornelis Claesz uitgebracht reisboek *Itinerario, Voyage ofte Schipvaert (...) naer Oost ofte Portugaels Indiën* kennis had kunnen nemen. Het betreft een zowel geografisch als oceanografisch literatuurggenre over tropische gebieden, dat in de Portugese lexicografie omschreven wordt als “Geschreven tekst, boek of uiteenzetting over de toestand der kusten, klippen en al het overige dat zeevarenden behoren te weten”. Van Linschoten had daar in de ondertitel van zijn *Itinerario* een hele reeks economische, natuurhistorische en sociologische thema’s aan toegevoegd, zoals kleding, godsdienst, landbouw en koophandel der lokale bevolking.¹⁴ Zulke roteiros of routeboeken kunnen het werk van een, maar ook een bloemlezing uit het oeuvre van meerdere schrijvers zijn.

Het genre werd populair in Nederland. Als snel werden er diverse Oost- en West-Indische routeboeken gedrukt, en na de oprichting van de WIC in 1621 hadden de volgende zakelijk gestelde en didactisch bedoelde Atlantische gidsen al het licht gezien: Dierick Ruiters, *Toortse der zeevaart*, 1623; Nicolaas van Geelkercken, *Reijsboek van het rijke Brasiliën*, 1624; Johannes de Laet, *Nieuwe Wereldt ofte beschrijvinghe van West-Indiën*, 1625. Zij pasten in een maritiem-geografische traditie van doelmatigheid, en werden daarom door de cartografische instituten van zowel de VOC sinds 1601 als de WIC sinds 1621 in omloop gebracht. De leiding van die beide instituten berustte bij één en dezelfde persoon: de hoofdkaartenmaker Hessel Gerritsz, die leefde van circa 1580 tot 1632. In 1617 was hij in die functie aangesteld bij de VOC, en in 1621 bij de WIC. Schippers, commiezen en stuurlieden

der beide maatschappijen moesten in zijn opdracht op hun expedities journalen bijhouden, en na terugkeer bij hem inleveren. Zo werd een niet aflatende stroom gegevens over de octrooigebieden in gang gezet, die in Amsterdam geanalyseerd en in geactualiseerde paskaarten en systematische routeboeken werden verwerkt.¹⁵

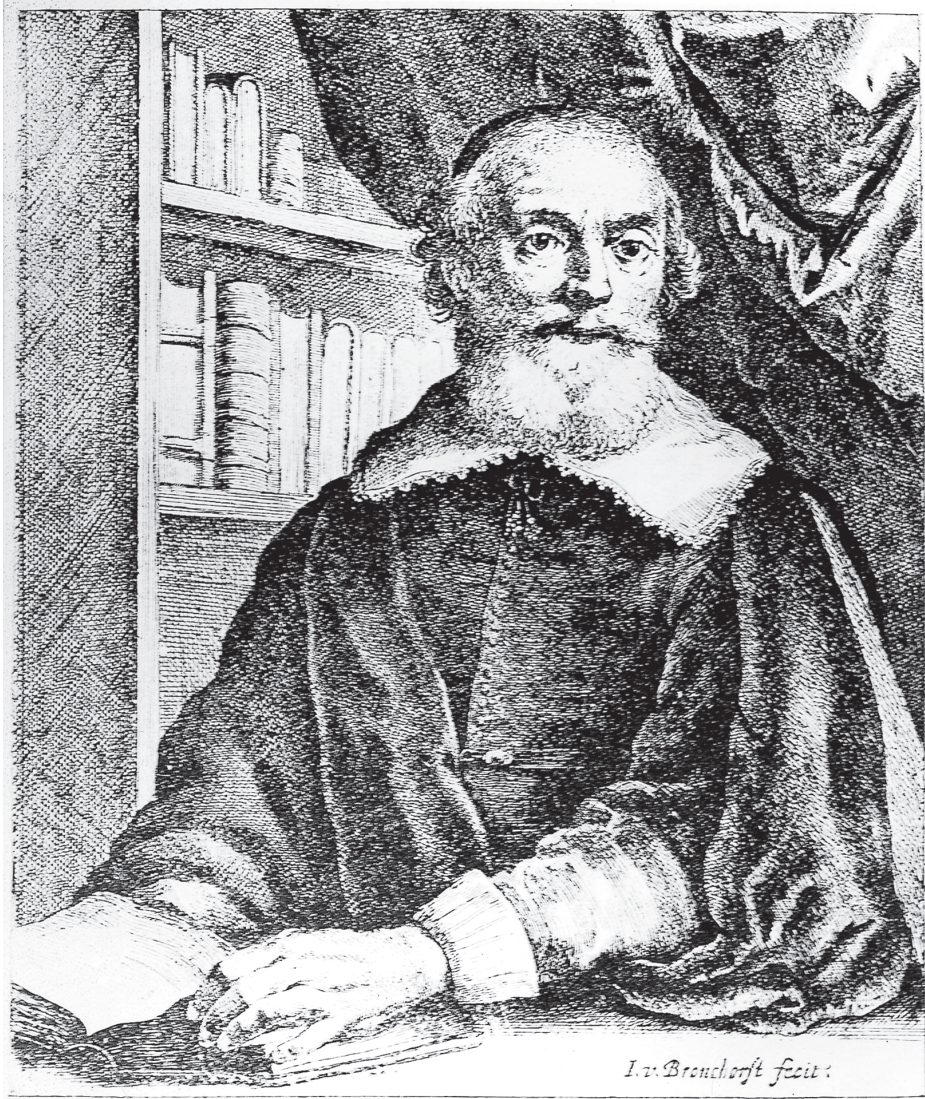
Hessel Gerritsz en Johannes de Laet kenden elkaar goed. De cartograaf tekende kaarten voor De Laets *Nieuwe Wereldt*, en de bewindhebber verschaftte Gerritsz informatie over de Caribische eilanden voor diens Amerikaanse leeskaart uit 1629.¹⁶ De passage in Gerritsz' desbetreffende bronvermelding luidt als volgt: "Oock verscheiden andre journalen, als sonderling mede de uittreckinge selfs van Joannes de Laet die hij uit veel journalen heeft in een boeck voor de West-Indische Compagnie laeten schrijven". Dat titelloze Zuid-Amerikaanse routeboek van Hessel Gerritsz uit 1629 – waarvan het hoofdbestanddeel zich in de Nationale Bibliotheek van Brazilië in Rio de Janeiro bevindt, met aanvullende segmenten in het Nationaal Archief en in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag – was hoogstwaarschijnlijk bedoeld als leidraad voor de commandanten van de Nederlandse invasiemacht die begin 1630 Pernambuco voor de WIC moest veroveren.¹⁷ Nederlandse schepen hadden die regio in de voorafgaande jaren nauwkeurig verkend, en gewetensvol noemt Gerritsz de namen van alle zeelieden die op die tochten logboeken hadden bijgehouden, zoals Piet Hein, Reinier alias Renke Pieters van Ameland, Lambert Lubbertsen van Terschelling, Klaas Haricsen Boonstoppel, Theunis Cornelissen van Bolsward, Laurens Simsen van Graft, en Dierick Ruyters van Vlissingen. De eigennamen en woonplaats van die laatstgenoemde informant werden overigens door verschrijvingen van de klerk tot *Miguel Ravires* en *alferesde* verbasterd. Met enige filologische intuïtie worden zij echter herkenbaar.¹⁸

Na Hessel Gerritsz' dood in 1632 bleef de informatiestroom uit Zuid-Amerika bij het West-Indisch Huis in Amsterdam aanhouden. En Johannes de Laet, die het belang van al die nieuwe en onbekende ooggetuigengegevens terdege beseftte, nam daarom na verloop van tijd het besluit ze zelf tot een routeboek te bewerken. De concrete aanleiding daartoe was vermoedelijk de benoeming, medio 1636, van Johan Maurits van Nassau tot gouverneur van Nederlands-Brazilië. De nieuwe opperbevelhebber zou met die gegevens zijn voordeel kunnen doen, omdat ze hem tot heil van de kolonie zouden kunnen inspireren. En dus werd de informatieve bundel *Beschrijvinge van de custen van Brasil* met spoed en volgens beproefd recept samengesteld, en begin 1637 voltooid. Ook De Laet rekende het tot zijn plicht zorgvuldig de namen van zijn informanten te vermelden, waartoe naast zeelieden nu ook indiaanse tolken, Nederlandse en Portugese krijgsgevangenen, en voormalige Nederlandse functionarissen in Portugese dienst hoorden.¹⁹

Zijn bemoeienissen met de reeks *Elseviers Republieken* waren nog niet voorbij of De Laet raakte in een tamelijk heftige discussie met Hugo de Groot over de herkomst der Amerikaanse indianen verwickeld. Van De Groot was in 1642 een in het Latijn gestelde ‘Verhandeling over de herkomst van de Amerikaanse volkeren’ verschenen; De Laet had daar begin 1643 op gereageerd met ‘Opmerkingen over Hugo de Groots Verhandeling tot beter begrip van dat moeilijke probleem’; later in 1643 volgde De Groots repliek ‘Tweede Verhandeling over de oorsprong der indiaanse volkeren tegen een muggenzifter met een zwarte baard’; en in 1644 zag tenslotte De Laets ‘Antwoord op Hugo de Groots tweede Verhandeling over de herkomst der Amerikaanse volkeren’ het licht. Volgens de opvattingen der Christelijke orthodoxie moesten ook de indianen afstammen van Adam en Eva, en in latere fase van Noach en diens vrouw. Maar die hadden in het Nabije Oosten geleefd, waarvandaan geen landverbindingen naar het Amerikaanse continent lopen. Toch hadden Columbus en de latere ontdekkingsreizigers daar mensen aangetroffen, en dus zou er in prehistorische tijden misschien toch wel ergens een landbrug tussen de Oude en de Nieuwe Wereld bestaan kunnen hebben.

Dat beroemd geworden dispuut werd herhaaldelijk beschreven, en onlangs zeer verdienstelijk door Benjamin Schmidt geanalyseerd.²⁰ Volgens die auteur vond De Laet als modern en praktisch zakenman dat De Groot zich veel te veel op klassieke en daarmee verouderde bronnen als Herodotus, Plinius en Strabo baseerde, terwijl op zijn beurt De Groot als aristocratisch geleerde vond dat de koopman De Laet zich te veel met vulgair Spaans en Portugees schrijvende nieuwlichters inliet. Maar de wic-bewindhebber had uit eigen ervaring het enorme nut van actuele ooggetuigeninformatie over nieuw ontdekte overzeese gebieden leren kennen en gebruiken. Naast feiten uit logboeken van eigentijdse Nederlandse zeevaarders maakte hij daarom ook graag gebruik van gegevens van zestiende-eeuwse Iberische historici als Francisco López de Gómara, José de Acosta en de Inca Garcilaso de la Vega. De Laet vond De Groots historische werkwijze achterhaald en onrealistisch. In feite kon het hem niet schelen of er ooit een intercontinentale landbrug bestaan had of niet. De werkelijkheid wees uit dat de Amerika’s bewoond waren, en dat was het enige waarmee rekening gehouden moest worden. En Hugo de Groot moest zijn historische kennis maar eens oprispen of actualiseren. Maar door diens ontijdige dood in 1645 bij een schipbreuk op de Baltische Zee is het daar niet meer van gekomen.²¹

In zijn boekenkast had De Laet een ongeïdentificeerde uitgave van het epos *Os Lusíadas* van de zestiende-eeuwse Portugese dichter Luís Vaz de Camões staan, dat de ontdekking van de zeeweg van Portugal naar Azië bezingt.²² De Amsterdamse lusitanist M. de Jong heeft dat

2. Portret van Johannes de Laet.

Gravure van J.G. van Bronckhorst, 1642. Iconographisch Bureau, Den Haag.

werk getypeerd als: ‘het epos van de Europese expansie. Een nieuwe geest spreekt zich hier uit: de geest die eigen waarneming boven het gezag van boekenwijsheid stelt, en ... het zegevierend besef dat het heden het verleden – de Grieken en Romeinen – overtreffen kan’.²³ In de octaven 19 tot en met 22 van de vijfde zang van dit heldendicht wordt op schitterende wijze een wervelstorm of tyfoon beschreven, die de dichter in het 23^e octaaf als volgt – in Nederlandse vertaling van M. de Jong – van commentaar voorziet:

Indien de antieke Filosofen, die zovele landen hebben bezocht om er allerlei geheimen te aanschouwen, de wonderen die ik beleefd heb hadden aanschouwd, hun zeilen ontplooiend in zo verschillende winden, welk een belangrijke geschriften zouden zij dan niet hebben nagelaten! Van welk een invloed der sterren, van welk een vreemde zaken en grootse eigenschappen zouden zij niet hebben verhaald! En dat alles zonder liegen, loutere waarheden!²⁴

Dat laatste vers luidt in het Portugees: E TUDO SEM MENTIR, PURAS VERDADES. Het zou de lijfspreuk van Johannes de Laet geweest kunnen zijn, want al zijn geschriften over Brazilië en Zuid-Amerika zijn uit waarheidsgetrouwe ooggetuigenverslagen samengesteld. Zo ook het routeboek *Beschrijvinge van de custen van Brasil* uit 1637, dat nu na 372 jaar voor het eerst in Nederland in druk verschijnt.

Beeldvorming over Brazilië in de Republiek omstreeks 1637

Suiker was in de zeventiende eeuw een topproduct op de Europese markten, en het noordoosten van Brazilië was de topproducent daarvan.²⁵ Brazilië was een Portugese kolonie en de Portugese autoriteiten hieven een hoge exportbelasting op dat felbegeerde product. De Nederlanders voelden zich door die belasting benadeeld; zij beseften dat zij daaraan konden ontkomen door zelf de suikerproductie ter hand te nemen. Het was voor hen de belangrijkste reden te besluiten een Nederlandse kolonie in Pernambuco in noordoost-Brazilië te stichten.

Om een koloniale, militair ondersteunde handels- en cultuur-maatschappij als de WIC naar tevredenheid der aandeelhouders te exploiteren moest aan een aantal voorwaarden worden voldaan. In de kolonie moesten orde en rust heersen, er moesten voldoende werkwillige arbeidskrachten aanwezig zijn, het cultuurgewas moest onbelemmerd verbouwd en geoogst kunnen worden, voor de afvoer van het eindproduct moesten optimale transportfaciliteiten aanwezig zijn, en het bestuursapparaat moest efficiënt en integer functioneren. Voorafgaand aan de onderneming werd een nauwkeurige kosten-batenanalyse gemaakt. Toen die positief uitviel, besloot men opnieuw tot de stichting van een landbouwkolonie in Brazilië over te gaan.